

УДК 340.15:342.5 «16»

**ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЩОДО УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ
ТА ЇЇ НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАКРІПЛЕННЯ У СЕРЕДИНІ 50-Х – КІНЦІ 60-Х РР. XVII СТ.**

Шевченко О. В.,

аспірант юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Анотація: статтю присвячено висвітленню процесів нормативного закріплення правової політики, яку здійснювало Московське царство по відношенню до України протягом 1654–1687 рр. Наголошено, що в цей період царатом здійснювалася політика невинного формально-правового обмеження політичної автономії України-Гетьманщини. Стверджується, що протягом 60-80-х рр. відбувається подальше її фактичне інтегрування до Московської держави, що досить часто навіть суперечило змісту чинних домовленостей юридичного характеру. Квалітативні зміни політичного і соціального ладу російської монархії, поступове становлення нової державної доктрини її керівництва, що швидкими темпами відбувалися наприкінці XVII ст., неминуче наближали започаткування суттєвих трансформацій у подальших відносинах з Україною.

Ключові слова: правова політика, міжнародний договір, Московська держава, Гетьманщина, гетьманські статті, правовий статус.

Аннотация: статья посвящена анализу процессов нормативного закрепления правовой политики, которую осуществляло Московское царство в отношении Украины в течение 1654–1687 гг. Отмечено, что в этот период царизмом осуществлялась политика непрерывного формально-правового ограничения политической автономии Украины-Гетманщины. Констатируется, что в течение 60-80-х гг. происходит дальнейшая ее фактическая интеграция в состав Московского государства, что часто противоречило содержанию действующих договоренностей юридического характера. Качественные изменения политического и социального строя российской монархии, постепенное становление новой государственной доктрины ее руководства, которые быстрыми темпами происходили в конце XVII в., неизбежно приближали начало существенных трансформаций в дальнейших отношениях с Украиной.

Ключевые слова: правовая политика, международный договор, Московское государство, Гетманщина, гетманские статьи, правовой статус.

Annotation: the article is devoted to the analysis of the processes of regulatory consolidation of the legal policy, which was carried out by the Moscow kingdom in relation to Ukraine during 1654–1687. It was noted that during this period, tsarism pursued a policy of continuous formal legal restriction of the political autonomy of Ukraine-Hetman. It is stated that during the 60-80s. its further actual integration into the Moscow State takes place, which often contradicted the content of existing legal agreements. Qualitative changes in the political and social system of the Russian monarchy, the gradual formation of a new state doctrine of its leadership, which quickly occurred at the end of the 17th century, inevitably brought the beginning of significant transformations in further relations with Ukraine.

Key words: legal policy, international treaty, Moscow State, Hetman, hetman articles, legal status.

Сьогодні Україною докладається чимало зусиль щодо створення дійсно незалежної, як у політичному, так і в економічному аспекті, європейської держави. Саме тому становлення її сучасної зовнішньої та внутрішньої політики, має спиратися на досвід минулого, як позитивний, так і негативний. Це має забезпечити нашу державу від нових помилок. Саме такий досвід і надає, зокрема, аналіз документальних матеріалів, що стосуються проблеми формування політики Московської держави щодо українських земель та її нормативно-правового закріплення у другій половині XVII ст., яка вже протягом тривалого часу викликає дискусії та суперечки як у середовищі фахівців – істориків, правознавців, політологів тощо, так і серед широкого загалу не лише в Україні, але й у Польщі, Росії та інших країнах [1, с. 110–118]. Серед найвідоміших праць, присвячених зазначеним питанням, або таких, що побіжно їх зачіпають, варто насамперед назвати роботи В. Брехуненка, Л. Винара, М. Грушевського, О. Гуржія, Я. Дашкевича, В. Єрмоласва, Л. Зайцева, Ю. Мищика, С. Наріжного, С. Плохія, В. Сергійчука, В. Урущака, В. Чеховича, Т. Чухліба, А. Яковліва та багатьох інших фахівців, як істориків, так і правників. Але й досі у цих дискусіях не поставлено крапку.

Отже метою цієї статті є з'ясування, на основі аналізу пам'яток права другої половини XVII ст., а також широкого кола наукової літератури, особливостей нормативно-правового закріплення політики Московської держави щодо українських земель у зазначений період.

Насамперед, варто наголосити, що в літературі широко обговорюються зміст та наслідки українсько-московського договору 1654 року. Дослідники навіть не доходять згоди з проблеми автентичності його тексту. Значна кількість російських істориків та юристів взагалі наполягає на тому, що ніякого договору між московським царем та Україною не укладалося, а український люд просто «обрав» собі монарха, склавши йому присягу на «вічне підданство» без жодної згадки про якісь умови, а цар «із милості» пожалував певні привілеї як гетьманові Б. Хмельницькому, так і Війську Запорізькому. Причому наголошується, що, виходячи з цього, московський цар, як

суверен, у подальшому мав повне право довільно вносити зміни, або й зовсім скасувати надані привілеї [2, с. 313; 3, с. 8].

Інша точка зору притаманна більшості вітчизняних дослідників, які розглядають акт 1654 р. як вимушену для Хмельницького, але реальну двосторонню угоду, повноцінний міжнародно-правовий договір між рівноправними суб'єктами, на підставі якого було закладено підгрунтя для відносин протекторату. Як зазначає вітчизняний дослідник В.В. Газін, гетьман, дівав у межах поширеної на той час європейської практики – прийняття протекції однієї, чи навіть кількох держав [4, с. 246]. Московський цар обіцяв надати Українській державі захист, насамперед від зазіхань з боку Речі Посполитої, а українська сторона зобов'язувалася надавати Московії військово-політичну підтримку.

Окрім того, професором А. Яковлівим ще в 30-х рр. було звернено увагу на той факт, що цей договір у документах було визначено як «вічний», але на практиці виявилось, що «правна сила його була дійсною лише на час гетьманування Б. Хмельницького». Автор наголошує, що за часів перебування «на гетьманському уряді» наступників останнього кожного разу при обранні нового гетьмана складався новий договір [5, с. 3]. Ці договори, що у XVII-XVIII ст. значною мірою визначали взаємовідносини з Московією (надалі Росією, Російською імперією), суспільно-політичний устрій Гетьманщини, статус та повноваження її органів влади і управління, у вітчизняній та зарубіжній історіографії прийнято іменувати гетьманськими статтями [6, с. 207].

Загальна тенденція московсько-українських відносин, що прослідковується на основі аналізу їхнього змісту, надала В.В. Газіну можливість констатувати, що для російського керівництва угода 1654 р. виходила далеко за межі надання допомоги «братньому православному народові» в його боротьбі проти католицької Польщі. Вона розглядалася як крок задля розширення території Московії та закладення підмурку майбутньої православної імперії. Отже, московське самодержавство створювало своєрідний плацдарм для подальшого наступу на суверенітет України, водночас, зовсім не збираючись дотримуватися покладених на себе зобов'язань держави-протектора [4, с. 246-247]. Це яскраво виявилось вже на початку 1655 р., коли московський посол Матвєєв, що прибув до гетьмана, ознайомив його з царськими планами, серед яких було запровадження в Україні побудованого за московським зразком солдатського війська, запровадження «по Запорозьких городах» царських воевод та перетворення Києва на «стольний град» з облаштуванням у ньому царського палацу [7, с. 1029, 1033].

Цар Олексій Михайлович та його уряд були стурбовані отриманою ними інформацією про спроби Речі Посполитої повернути до себе українське населення та закликали, «памятуя бога и святую непорочную христианскую веру», а також «нашу государскую к себе премногую милость», до дотримання присяги, даної у січні 1654 р. в Переяславі [8, с. 80-82]. В той самий час у перебігу укладання Віленського договору з Річчю Посполитою 1656 р., московські посланці постійно демонстрували згоду йти на компроміси в «українському питанні» та чинили спротив допущенню до участі в перемовинах послів, які були надіслані до Вільно Б. Хмельницьким.

Уклавши цей договір Москва фактично відмовилася від своїх зобов'язань надавати захист та підтримку Україні. Більше того, після попередньої розвідки [9, с. 3-5] з 1657 р. вона розпочинає в українських землях справжню інформаційну війну, спрямовану на дискредитацію та усунення гетьмана. За даними В. Горобця, лише в першій половині згаданого року до України було направлено п'ять очолюваних царськими сановниками посольств, які здійснювали підривну діяльність [10, с. 112]. Так, відомо, що у червні 1657 р. царський посланець І. Желябужський, перебуваючи в українських містах, скрізь провадив антигетьманську агітацію, називаючи політику Б. Хмельницького «злочинною та зрадливою», закликаючи місцеве населення до виступів за призначення московських воевод до українських міст та обіцяючи людяності в такому разі різноманітні блага [7, с. 1381], протиставляючи образ «справедливих воевод» «свавільним та зажерливим» козакам та їхній старшині і таким чином розпалюючи мішансько-козацькі суперечності.

Після смерті Б. Хмельницького (27 липня (6 серпня) 1657 р.), який, за висловом Л. Винара, «забрав із собою в могилу грандіозні політичні концепції введення України, як самостійної держави, в коло європейських держав» [11, с. 21], втручання до українських справ з боку Москви посилюється. Це насамперед виявилось у введенні до України додаткового збройного контингенту, що аргументувалося ніби то «нагальною необхідністю» підтримати громадський порядок, угамувати свавільників [4, с. 249] та захистити українські землі від можливого вторгнення поляків і татар [12, с. 190]. П'ятитисячне військо на чолі з князем Г. Ромодановським вже 12 (22) вересня підійшло до Переяслава [13, с. 73]. До України передбачалося надіслати також підрозділи, очолювані воеводами Шереметьєвим та Трубецьким [13, с. 26-27].

На думку М.С. Грушевського, «...великі московські сили, що мали прибути в Україну, мали на меті здійснити тиск на український уряд». Знову порушивши умови Переяславського договору 1654 р., царський уряд прагнув «...скасування гетьманського правління, заведення московської воеводської управи, зменшення до мінімуму козацького війська, нищення економічних і політичних привілеїв старшини, ліквідації автономії української церкви...» [13, с. 55-56]. Цей курс набув розвитку та правового закріплення у подальших актах, що нав'язувалися Московією Україні.

Зокрема, як зауважує А. Яковлів, вже Другі переяславські статті, що були запропоновані до затвердження Ю. Хмельницькому та Війську Запорізькому московським посланцем князем Трубецьким у 1659 р. [14, с. 121-126], значно різнилися за своїм змістом від статей 27 березня 1654 р. В ньому значною мірою відбилися події боротьби Москви з І. Виговським. Тому в багатьох випадках у статтях відчувається прагнення до помсти за невдачі Трубецького та московського уряду. Зокрема, запроваджується санкція у вигляді смертної кари за порушення окремих статей (4, 6, 10, 12, 16, 18) та усіх загалом (19), було складено спеціальні статті, що стосувалися «изменника Ивашки Выговского», його дружини, дітей та інших родичів (ст. 9), а також усіх тих, що «были в совете с Ивашком Выговским» (ст. 10) та, навпаки, було поставлено під охорону Москви наказного гетьмана І. Безпалого та інших Лівобережних полковників (Цицюру, Золотаренка тощо) разом із їхньою полковою старшиною, що стояли на боці

царя (ст. 12) [15, с. 262-269]. Існували й відмінності процесуального характеру. Процедура прийняття вісімнадцяти з дев'ятнадцяти статей документу описувалася таким формулюванням: «И гетман, и полковники, и вся старшина, и чернь на Раде, выслушав сию статью, приговорили быть сей статье так, как написана» [5, с. 75-76]. Отже, звертає на себе увагу той факт, що воля гетьмана та Війська Запорізького в процесі прийняття цих статей була суттєво обмежена та майже виключно зводилася лише до формального затвердження поданого проекту.

Політика, спрямована на обмеження прав і вольностей України, яка проводилася Московою й надалі, фактично вела не до скріплення союзу між державами, а до роз'єднання. Після підписання Гадяцького договору від 16(06) вересня 1658 р. [16, с. 14-15] (між гетьманом І. Виговським та урядом польського короля Яна II Казимира Ваза [17, с. 203]), яким передбачалося повернення Козацької держави під скіпетр польського короля розпочинається новий етап наступу Московського царства на вольності Гетьманщини. Використовуючи боротьбу за владу, що велася між представниками старшини та надавши суттєвої підтримки московській партії на чолі з єпископом Методієм Мстиславським та Іваном Брюховецьким (якого за допомоги московського війська було проголошено, а не обрано гетьманом на «Чорній раді» в Ніжині 17 червня 1663 р.), Україні було здійснено спробу нав'язати Батуринські статті [18, № 368]. Відповідно до цього акту, що складався лише з п'яти статей Брюховецький зобов'язувався забезпечувати московське військо, що розташовується в Україні, а також військові залоги при воєводах продуктами харчування (ст. 1); повертати назад селян та «служилих людей», що втекли з Московської держави (ст. 2); Українським купцям з Гетьманщини заборонялося продавати хліб (зерно) за Дніпро, окрім Києва (ст. 4). У ст. 5 містилися умови, спрямовані на забезпечення московської горілчаної монополії, яка порушувалася через вільний продаж горілки мешканцями України (ст. 5). Варто зауважити, що через незгоду гетьмана і старшини сторони затвердили лише три статті.

Успішною для московського уряду акцією стало підписання 22 жовтня 1665 р. Московських статей [19, № 376]. Ст. 3 цього документу містила істотні обмеження у праві вільного вибору гетьмана. Було зазначено, що ці вибори мають відбуватися лише з царського дозволу та обов'язково в присутності царського посла. Гетьманські клейноди повинні були відбиратися від Війська Запорізького аж до інвеститури нового гетьмана. На підставі зіставлення текстів договорів А. Яковлів дійшов цілком справедливого висновку, що «стаття 3-я стоїть у повній суперечності з ст. 6 договору 1654 р. і жалуваною грамотою від 27 березня 1654 р.» [5, с. 85].

Але найодіознішою усе ж виглядає ст. 1, за пропозицію якої Брюховецького було 22 жовтня 1665 р. винагороджено титулом царського боярина та коштовним боярським одягом. Окрім того, йому було надано жалувану грамоту на Гадяцький повіт, а також Шептаківську сотню та призначено двір у Москві для проживання [5, с. 89]. У цій статті йшлося про передачу цілої України, з усіма містами та містечками, селами та слободами, з усіма їхніми мешканцями (за виключенням козацтва) під безпосередню владу московського царя. А ст. 4 містить пропозицію гетьмана, що стосувалася київської митрополічної кафедри – не просто підпорядкувати українську церкву московському патріархові (про що йшлося й раніше – у Переяславських і Батуринських статтях), а прислати до Києва «русского» (тобто московського) митрополита [19, № 376].

Але, незважаючи на очевидне потепління міждержавних стосунків 30 січня 1667 р. Москва усе ж підписала за спиною гетьмана Андрусівський сепаратний договір – угоду між Московським царством та Річчю Посполитою про припинення війни та розчленування України на Правобережну та Лівобережну. Незважаючи на спроби української сторони після трагічної смерті гетьмана І. Брюховецького в червні 1668 р. дипломатичним шляхом домогтися усунення з українських міст воєвод, звільнення з в'язниць українських бранців, повернення гармат, а також призначення Генеральної Ради для прийняття нового договору з Московою та підтвердження новообраного гетьмана [20, с. 15-19], царський уряд не поспішав із задоволенням прохань. До проекту статей, поданих українським посольством, було додано ще три (3, 19, 21 майбутніх Глухівських статей), а окрім того розроблені ще й запасні статті, які московські послани мали виголосити на Раді. Після низки підготовчих заходів та попереднього обрання на гетьманство Д. Многогрішного 6 березня 1669 р. у Глухові відбулася Генеральна Рада, де були затверджені статті, причому без особливого обговорення, а також остаточно обрано гетьмана [21, с. 102].

З точки зору аналізу еволюції політики московської держави по відношенню до України особливий інтерес становить стаття 8 Глухівських статей, де міститься царська вказівка «бути виборному для своїх государських справ, кого гетьман, і старшина, і все військо цього боку Дніпра виберуть..». Цей посадовець мав постійно мешкати у Москві «порічно, на особливому уладнаному дворі, і при ньому – п'ять чи шість чоловік». Гетьману шавилося в обов'язок писати листи «до виборного про справи й про образи на воєвод і ратних людей чи про інші які справи, що є в малоросійських містах», а той мав передавати їх царським «приказним людям», які, в свою чергу, будуть «доносити до великого государя». Водночас царем приписувалося «гетьманові до великого государя посилати нечасто, а посилати в найпотрібніших справах». Окрім того, в ст. 12 «великий государ, його царська пресвітла величність, указав відмовити... гетьману і всьому війську» у проханні дозволити українським очільникам «приймати від навколишніх государів всілякі присильні листи і читати, а прочитавши, відсилати до великого государя, а від себе їм до них писати». Цар наголошував, що ще з часів Б. Хмельницького «не вєлено було ні з якими государями чинити спілкування, бо від того в малоросійських містах чиниться великий розлад» [22, с. 180, 222].

Як зазначає А. Яковлів, юридичне значення Глухівських статей полягало у тому, що ними було скасовано Московські статті 1665 р. та повернули силу договору Б. Хмельницького (щоправда, не в початковому його змісті, а вже «виправленому», у редакції 1659 року) [5, с. 103]. В подальшому Глухівські статті слугували зразком для наступних договорів, якими врегульовувалися україно-московські відносини. На них надалі посилалися, розглядаючи як базові, фундаментальні положення. Водночас, варто зауважити, що, як і у багатьох випадках з попередніми договорами, коли прийшов час реалізовувати договірні статті, підписані у Глухові, керівництво Московської держави усіяло ухилялося від цього, чинячи усіякі перешкоди, а часом навіть діяла всупереч укладеним домовленостям.

Надзвичайно показовою з точки зору трансформації поглядів московського керівництва на українське питання стала поява в тексті наступних, Коломацьких статей 1687 р. статті 19, у якій, зокрема, зазначалося: «...народ малоросійський всякими меры и способи с великоросійским соединять...», щоб були під однією царською державою «...обще, яко единой христианской веры и никто б голосов таких не испущал, что Малоросійський край – гетманского регименту, а отзывались бы единогласно: «Их царского пресветлого величества самодержавной державы гетман и старшина и народ малоросійський обще с великоросійским народом...» [23, с. 317]. Як зазначають вітчизняні дослідники В. Горобець та О. Струкевич, наведене положення цілковито заперечувало державний характер гетьманської влади, а тим самим і українську державність взагалі [24, с. 30].

Отже, аналіз гетьманських статей, а також деяких інших міжнародних договорів другої половини XVII ст. надає можливість дійти висновку, що вже починаючи з 1654 р. царатом здійснювалася політика невпинного формально-правового обмеження політичної автономії Гетьманщини. Можемо з упевненістю констатувати, що протягом 60-80-х рр. відбувається подальше її фактичне інтегрування до Московської держави, що досить часто навіть суперечило змісту чинних домовленостей юридичного характеру. Квалітативні зміни політичного і соціального ладу російської монархії, поступове становлення нової державної доктрини її керівництва, що швидкими темпами відбувалися наприкінці XVII ст., неминуче наближали започаткування суттєвих трансформацій у подальших відносинах з Україною.

ЛІТЕРАТУРА

1. Матях В. М. Українсько-російські відносини другої половини XVII-XVIII ст. (стан дослідження проблеми у вітчизняній історіографії) / В. М. Матях // Укр. іст. журн. – 2003. – № 6. – С. 110-118.
2. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська Рада 1654 року / В. Брехуненко. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2005. – 367 с.
3. Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. / А. Яковлів. – Нью-Йорк: Вид. спілка Ю. Тищенко та А. Білоус, 1954. – 126 с.
4. Газін В. В. «Переяславська наступальна операція»: московська політика стосовно козацької України в 1654-1659 рр. / В. В. Газін // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Т. 22. – С. 246-264.
5. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках / А. Яковлів. – Варшава-Львів: НТШ, 1934. – 179 с.
6. Єрмолаєв В. М. Гетьманські статті / В. М. Єрмолаєв // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 1: Історія держави і права України. – Х.: Право, 2016. – С. 207.
7. Грушевський М. С. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. Т. IX-2: Роки 1654-1657 / М. С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1997. – 776 с.
8. Грамота царя Алексея Михайловича гетману Б. М. Хмельницькому о рассылке «прелестных листов» в украинских пограничных городах по указу польского короля Яна Казимира, с призывом к сохранению верности присяге. 1654 г., апрель // Переписка гетманов Левобережной Украины с Москвой и Санкт-Петербургом. 1654-1764 гг.: сборник документов. Т. 1: Гетманство Богдана Хмельницкого. 1654-1657 гг. – М.: Древлехранилище, 2017. – 460 с. – С. 80-82.
9. Наріжний С. Розвідування московських посланців на Україні в другій половині XVII віку / С. Наріжний. – Прага: Історико-філолог. тов-во в Празі. – 22 с.
10. Горобець В. М. «Волимо царя східного...». Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. М. Горобець. – К.: Критика, 2007. – 462 с.
11. Винар Л. Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького. 1648-1657: історична студія / Л. Винар. – Лондон: Українська видавнича спілка, 1960. – 21 с. – С. 21.
12. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные Археологическою комиссиею. В 15 т. Т. 7. – СПб.: Тип. В. В. Праца, 1872. – 398 с.
13. Грушевський М. С. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. Т. X: Роки 1657-1658 / М. С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1998. – 408 с.
14. Гавриленко О. А. Історія держави і права України: хрестоматія-практикум: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів України напрямку підготовки 6.030202 – «Міжнародне право» / О. А. Гавриленко, І. А. Логвиненко, Л. В. Новікова. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – 348 с.
15. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные Археологическою комиссиею. В 15 т. Т. 4. – СПб.: Тип. П. А. Кулиша, 1863. – 276 с.
16. Горобець В. М. Гадяцький договір 1658 р. / В. М. Горобець // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: В-во «Наукова думка», 2004. – С. 14-15.
17. Matejka J. Poczetkrolow I ksiiaztpolskich / J. Matejka. – Warszawa: SwiatKsiazki, 1997. – 240 s. – S. 203.
18. Статьи Батуринские, постановленные с запорожским гетманом и боярином Иваном Брюховецким, укрепленные его и малоросійських старшин подписями. 1664 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1: С 1649 по 12 декабря 1825 г. Т. 1: С 1649 по 1675 г. – СПб.: Тип. II отд. Собств. ЕИВ Канцелярии, 1830. – № 368.
19. Статьи Московские, постановленные с запорожским гетманом и боярином Иваном Брюховецким, укрепленные подписью царя Алексея Михайловича. 22 октября 1665 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1: С 1649 по 12 декабря 1825 г. Т. 1: С 1649 по 1675 г. – СПб.: Тип. II отд. Собств. ЕИВ Канцелярии, 1830. – № 376.
20. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные Археологическою комиссиею. В 15 т. Т. 8. – СПб.: Тип. В. В. Праца, 1873. – 10, 400, 23 с.
21. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные Археологическою комиссиею. В 15 т. Т. 9. – СПб.: Тип. М. Этингера, 1877. – 988 стб.
22. Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. В 2 т. Т. 2 / С. С. Величко. – К.: Лито-тип. И. Зальдера, 1851. – 612 с.
23. Источники малоросійської історії, зібрані Д. Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. В 2 ч. Ч. 1: 1649-1687. – М.: Унив. тип., 1858. – IV, [2], 340 с.
24. Горобець В. Українсько-російські політичні відносини XVII-XVIII ст. / В. Горобець, О. Струкевич // Укр. іст. журн. – 1997. – № 1. – С. 22-43.